Izvorni znanstveni članak
UDK: 398.9(=161.1)
811.161.1'373.7

Primljen: 17. 6. 2018.
Prihvaćen: 15. 10. 2018.

ČAJ I *KAVA* U RUSKIM POSLOVICAMA

Marija Popovič[*]

Tema ovoga rada je percepcija napitaka *čaj* (чай) i *kava* (кофе) u ruskim poslovicama. Čaj i kava se u Rusiji pojavljuju u XVII. stoljeću i konzumiraju se uglavnom u aristokratskim i buržujskim krugovima. U prvom su dijelu rada uz etimologiju navedeni podaci o pojavi i načinu konzumiranja čaja i kave u Rusiji te značenju navedenih napitaka za rusku kulturu. U drugom dijelu rada provedena je semantička analiza poslovica s jednim napitkom u svom sastavu kao i poslovica s više napitaka u svom sastavu.

Osnovni izvor iz kojega je sastavljen korpus poslovica s elementima *čaj* i *kava* je najveći dosad izdani rječnik ruskih poslovica *Большой словарь русских пословиц* autora Мокиенко, В. А., Никитина, Т. Ю., Николаева, Е. П. koji sadrži oko 70 000 jedinica. Neke primjere paremija pronašli smo u citiranim člancima.

Ključne riječi: *ruski jezik, poslovice, frazemi, kultura, tradicija, napici, čaj, kava, starovjerci*

1. *UVOD*

P. Skok u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* tumači da je riječ *čaj* kineskog porijekla: „Riječ *čaj* je balkanska (bug. čaj…) i evropska riječ kineskog podrijetla, od *čā* u kineskom izgovoru Kantona. Dočetno *-j* je ostatak od kineske riječi *ye* „listovi“. Prema tome je *čaj* kineska složenica *ča-ye* „čajni listovi“. Oblik *te*, koji je raširen također u evropskim jezicima, predstavlja istu kinesku riječ *čā* samo u izgovoru narječja provincije Amoy, odakle se čaj izvozi“ (Skok, 1971: 288).

I u djelu T. Ladana *Riječi: značenje, uporaba, podrijetlo* navodi se da čaj dolazi „… od kineskog *ča* u kineskom izgovoru područja oko *Kantona*, a dodatak *j* bio bi ostatak kineske riječi *ye* (listovi, lišće), pa bi *ča-ye* bilo čajno lišće. Dočim izgovor i pisanje *tê* (u europskim jezicima) kažu da je prema izgovoru druge (izvozne) kineske provincije: *Amoy*, gdje je domaći izgovor nalik na *tê*, pa otuda engleski *tea*, francuski *thé*, njemački *Tee*…“ (Ladan, 2000: 722). U Rusiju se čaj izvozio s područja sjeverne Kine pa su zato Rusi preuzeli izgovor mandarinskog narječja dok su Japanci i Korejci zbog granice s

[*] marijapopovitch@gmail.com

istočnom Kinom preuzeli drugačiji izgovor, oblik *te*, koji će se proširiti po većini europskih zemalja (Похлебкин, 1995: 272–273).

Riječ *čaj* smatra se, dakle, europeizmom kineskog podrijetla. U hrvatskom, kao i u ruskom, kažemo čaj. *Čaj* je i u bugarskom, u novogrčkome *caj*. Po nekima riječ je o čerkeskom izgovoru kineske riječi za biljku od koje se čaj proizvodi (Ladan, 2000: 721–722).

Što se tiče kave, jednu od definicija leksema *kava* daje *Hrvatski enciklopedijski rječnik* ʻ*Bot*. grmolika biljka (*Coffea arabica*) iz porodice broćeva (*Rubiaceae*), zrnata ploda. 2. *meton*. napitak priređen od pržena ploda kave ili mješavine koje imaju sličan okus, miris i djelovanjeʼ (HER, 2002: 565). Tomislav Ladan objašnjava da arapska riječ *qahwah* ima značenje ʻnapitak od kavina zrnaʼ, ali i ʻvinoʼ. Vino je zapravo izvorno značenje riječi, potisnuto zbog Muhamedove zabrane pijenja vina. Ladan spominje i da se podrijetlo riječi *kahva*/*kava* povezuje s pokrajinom Kaffa u Etiopiji (Ladan, 2000: 723).

1.1. *O konzumiranju čaja u Rusiji*

Prema dostupnim izvorima čaj se prvi puta u Rusiji pojavio u XVI. stoljeću[1]. Tijekom XVI. i XVII. stoljeća u više se navrata čaj spominje kao diplomatski dar iz Kine i Mongolije. U nekim su ga slučajevima ruski poslanici kupovali i dovozili u Rusiju.

1567. iz Kine se vraćaju kozački atamani Ivan Petrov (Иван Петров) i Burnaš Jalyčev (Бурнаш Ялычев) te opisuju običaj pijenja čaja u Kini i Srednjoj Aziji (tj. u Mongoliji i susjednim zemljama). 1618. kineski veleposlanici daruju caru Mihailu Fjodoroviču Romanovu (vladao od 1613. do 1645.) nekoliko kutija čaja.

Potrošnja čaja povećavala se za nasljednika Mihaila Fjodoroviča Romanova, cara Alekseja Mihajloviča (vladao od 1645. do 1676.) i Petra I. te u moskovskim aristokratskim krugovima dok se u ruralnim sredinama često pije čaj na bazi ljekovitog bilja *травяной чай* (Nercessian, 2012: 872).

Dakle, izvoz kineskog čaja počinje u XVI. stoljeću, a u XVII. se na području Rusije već trguje kineskim čajem koji se rabio u ljekovite svrhe.

Godine 1679. Rusija potpisuje trgovački ugovor s Kinom o opskrbi čajem, a 1689. čaj se počinje redovito uvoziti iz sjeverne Kine u Rusiju što je odredilo i njegov naziv. Potpisivanje Nerčinskog ugovora iz 1689. smatra se početkom rusko-kineske trgovine čajem. Nerčinski ugovor potvrdio je vlast Rusije nad Sibirom i označio početak „puta čaja“ iz Kine. Zbog dugog puta od 17 000 km od Kine do Moskve čaj poprima *dimljeni* okus od logorskih vatra. Tako je nastao poznati pojam „ruski čaj“, ili kako će ga Englezi nazvati

[1] Heršak navodi da su Portugalci već 1557. dobili dopuštenje od kineskih vlasti za uspostavu trgovačke luke u gradu Makau odakle su donijeli prve uzorke čaja (Heršak i Adžija 2013: 162), 1636. čaj je već poznat u Francuskoj, a 1657. ili 1658. u Engleskoj počinje njegova prodaja (Heršak i Adžija 2013: 163).

„ruski karavanski čaj". Zbog dugog i opasnog puta cijena listova čaja bila je visoka i nedostupna većini stanovništva (Heršak i Adžija, 2013: 165).

Nakon Nerčinskog, 1728. Manđurijska vlada dinastije Quing i carska Rusija potpisuju Kjahtinski ugovor kojim se potvrđuje državna granica i omogućuju bolji uvjeti rusko-kineske trgovine (Лю, 2009: 63–64). Car Petar I. (rođen 1672., vladao od 1682. do 1725.) dva je mjeseca nakon potpisivanja ugovora (Nerčinskog) najavio gradnju ceste kroz Sibir, ali gradnja nije počela do 1730. i završila se tek sredinom 19. stoljeća. Sve do tada prijevoz je slijedio tokove velikih sibirskih rijeka (Heršak i Adžija, 2013: 165).

U XIX. je stoljeću bio vrhunac rusko-kineske trgovine čajem. Čaj postaje prvi izvozni proizvod Kine u Rusiju istisnuvši svilu i pamuk. Trgovina čajem iznosila je 88 % opće rusko-kineske trgovine (Лю, 2009: 64).

Krajem XIX. stoljeća konzumacija čaja u Rusiji iznosila je 22 % svjetske proizvodnje. Uvoz čaja povećao se sa 70 000 pudova 1800. godine do 3 484 000 pudova 1901. Osim uvoznog, isključivo kineskog čaja, u drugoj polovici XIX. stoljeća počinje se upotrebljavati čaj domaće proizvodnje (Байбурин i Решетников (ur.), 2004: 579).

Ispijanje čaja postalo je dio ruske kulture pa tako K. S. Kovalj navodi četiri tradicionalna načina ispijanja čaja različitih slojeva stanovništva u Rusiji: aristokratsko-dvorska tradicija koja oponaša engleske običaje; trgovačko-veleposjednička koja uključuje upotrebu samovara i veliku količinu hrane i slastica uz čaj; građanska koja sadrži elemente aristokratske i trgovačke tradicije; narodna u kojoj se pije čaj od biljaka i različitog sušenog voća (Коваль, 2014).

A. Nercessian proučavala je naviku ispijanja čaja iz tanjurića koju prikazuju mnogi ruski slikari. Prema Nercessian, tu su naviku na građanski sloj prenijeli često nekompetentni strani učitelji koje su te obitelji angažirale za poučavanje djece po uzoru na aristokratske obitelji. Takve manire učenici su preuzeli i nastavili ih prakticirati (Nercessian, 2012: 874). A. Nercessian smatra da motiv ispijanja čaja iz tanjurića na slikama svjedoči o tome da se čaj implementirao kao napitak na selu, a i da se ustalio način serviranja čaja u šalici od porculana ili od fajanse s tanjurićem. Do XVII. stoljeća u Rusiji se koristio *ставец*, posudica koju su preuzeli od Mongola, a izgledala je poput dvaju dubljih tanjurića preklopljenih jedan preko drugoga. Šalica dolazi sa Zapada kao luksuzni proizvod, a već 1744. carica Elizabeta osniva *Carsku manufakturu porculana*. Prve su ruske šalice služile za pijenje čaja i kave, a šalica s tanjurićem u širokoj je upotrebi od druge polovice XVIII. stoljeća (Nercessian, 2012: 871–872). Opis ispijanja čaja iz tanjurića nalazimo i u članku Bajburina i Rešetnikova. U narodu se čaj pio iz tanjurića koji se držao na vrhovima prstiju. Gost koji ne bi želio više čaja (koji bi odbio daljnje ispijanje čaja) okrenuo bi šalicu na tanjurić dnom šalice prema gore. Čaj se pio

s rumom, maderom, te uz različita peciva (бублики, баранки)[2] (Байбурин i Решетников, (ur.), 2004: 580).

U gostionicama se čaj posluživao na osobit način. Otuda i sintagma *пара чая* (*чаю*) (par čajnika) ili (samovar i čajnik). Ona se odnosi na način posluživanja čaja u Rusiji do 1917. godine. Naime, čaj se posluživao u dva porculanska čajnika od kojih je jedan sadržavao listiće čaja s kipućom vodom dok je u drugom bila samo kipuća voda. Uz čajnike bi posluživali četiri komadića šećera. Kipuća je voda bila dostupna u neograničenoj količini (Яркадьева, 2005: 103). U XX. se stoljeću na selu čaj počeo piti za praznike i poslije ručka. Imućniji su koristili samovare i čajne servise (Карякин, 2010). I stanovnici Sibira koristili su glinene ili porculanske čajnike u kojima bi listiće čaja zalijevali kipućom vodom (Ермакова, 2014: 23).

1.2. *O konzumiranju kave u Rusiji*

O rastućoj popularnosti kave danas u Rusiji govore podaci istraživanja prema kojima se od 2006. do 2010. proizvodnja kave u Rusiji uvećala više od 64 %. Više od 90 % domaćinstava kupuje i konzumira kavu (Запекина i Журавлева, 2012: 337). Smatra se da se kava u Rusiji pojavila zahvaljujući Petru I. koji nakon putovanja po Europi nalaže da se kava poslužuje na dvoru. Prvi je put riječ кофе upotrijebljena u receptu koji je propisao liječnik drugog cara dinastije Romanovih Alekseja Mihajloviča (vladao od 1645. do 1676.).

U ruski je jezik riječ кофе ušla između 1716. i 1718. kada se pojavljuje u tekstu *Переписка и дела во время посольства Артемия Волынского* da bi 1762. riječ *кофе* bila zapisana u rječnik. U tekstovima XVIII. stoljeća uz *кофе* se upotrebljava i *кофей* pri čemu je *кофе* nekad muškog, a nekad srednjeg roda. Varijanta *кофей* često se upotrebljavala u tekstovima XIX. stoljeća. U djelu *Евгений Онегин* A. S. Puškina možemo uz *кофей* pronaći i *кофе*, dok N. V. Gogolj gotovo da ne koristi leksem *кофе* nego isključivo *кофей* ili *кофий* (Мицук, 2013: 110–111).

U pskovskim se govorima, na primjer, leksem *кофе* pojavljuje u sljedećim varijantama: *кофей*, *кохфий*, *кофиль*, *кохий*, *кохей*. Zamjenu fonema [f] u [h] u nekim varijantama Lukjanova objašnjava na sljedeći način: „Prisutnost [x] na mjestu [ф] odražava neprilagođenost fonema <ф> ruskom jeziku. Do danas se u nizu ruskih dijalekata [ф] zamjenjuje drugim fonemima" (Лукьянова, 2010: 34).

Tradicionalno se u Rusiji kava u velikim količinama pripremala u zapadnim gubernijama[3], osobito u Sankt Peterburgu, gdje su ju svi slojevi stanovništva rado pili i preferirali u odnosu na čaj koji je pak ostao omiljeni

[2] Riječ je o tradicionalnim pecivima okruglog oblika s rupom u sredini. Obično se poslužuju uz čaj.

[3] Gubernija je najviša upravna jedinica u carskoj Rusiji (HJP). Petar I. prvi je podijelio državu na gubernije. Broj gubernija s vremenom se povećavao.

napitak u Moskvi. Na cijeni je najviše bila *moka kava*. Pod tim su se nazivom podrazumijevale afričke sorte kave.

Kao zamjena za kavu, uz žir i ječam, koristio se i prženi i mljeveni korijen cikorije. Pojavljivala se i falsificirana kava, čak i bobice od obojena tijesta koje su podsjećale na zrna kave (Беловинский, 2004: 365).

2. *SEMANTIČKA ANALIZA POSLOVICA U KOJIMA SE POJAVLJUJU LEKSEMI* ЧАЙ *I* КОФЕ *TE NJIHOVE VARIJANTE*

Čaj i kava prihvaćeni su u Rusiji i ušli su u upotrebu kasnije nego drugi strani napici, npr. vino. Čaj se počeo uvoziti u XVII. stoljeću, kada je osiguran stalni uvoz iz Kine, a kava stoljeće kasnije. Osim toga, čaj i kava tretirani su kao nepoznate namirnice i često se u poslovicama spominju zajedno. Takvih je poslovica više od onih u kojima se spominje samo čaj ili samo kava.

U poslovicama se uz leksem *чай*, usp.: *Молоко – второй чай*, „Mlijeko – drugi čaj", pojavljuje i deminutiv *чаёк* koji se tvori pomoću deminutivnog sufiksa *-ёк*, usp.: *Чай да чаёк, да жарена водичка*, „Čaj pa čaj pa pržena vodica". Leksem *чаюха* nastao je pomoću sufiksa *-юх*. Riječ je o regionalizmu koji se upotrebljava na području oko rijeke Don, usp.: *Хохол ежели сала не поест, то живой не будет, а сибиряк как чаюху не попьёт, то помрёт*, „Ukrajinac ako ne pojede slaninu živ neće ostati, a Sibirac ako ne popije čaj, umrijet će".

2.1. *Poslovice s* чай *ili* кофе

U dijelu se skupljenih poslovica pojavljuje ili samo leksem *čaj* ili samo leksem *kava*. Njih smo podijelili na sljedeće kategorije prema značenju poslovica: priprema i konzumiranje čaja i kave, karakteristike čaja i kave, utjecaj čaja i kave na organizam.

2.1.1. *Priprema i konzumiranje čaja i kave*

Iz nekih se poslovica mogu iščitati kulturološke osobitosti konzumacije čaja. Danas je u Rusiji običaj da se čaj pije više puta na dan u željenim količinama, usp.: *Чай на чай ладится, вот побой на побой не идёт*, „Čaj može uslijediti za čajem ali tuča za tučom ne"; *Чаем на Руси еще никто не подавился*, „Čajem se još nitko u Rusiji nije ugušio". Zadnje dvije navedene poslovice može se tumačiti i kao odgovor na isprike domaćice da su komadići listova čaja dospjeli u napitak.

Ispijanje čaja u sljedećoj je poslovici metafora za obilnu i rastrošnu konzumaciju koja nije popraćena odgovarajućom novčanom nagradom za ispijeni čaj, usp.: *По-купецки чай пьёт, да не по-купецки расплачивается*, „Čaj pije poput bogatog trgovca, ali ne plaća tako" (ТСЖВЯ, 1909: 1281).

Kako je ispijanje čaja ugodno i ne zahtijeva mnogo truda, u narodu se kaže: *Чаю пить – не дрова рубить*, „Ispijanje čaja nije cijepanje drva". U

navedenoj se poslovici lagodno ispijanje čaja dovodi u vezu sa znatno težim poslom cijepanja drva. Ona se može upotrijebiti i kao odgovor na primjedbu da netko pije mnogo čaja, ali i kao pozitivan odgovor na poziv na čaj. Ako je upotrijebljena premala količina listova čaja za zakuhavanje, čaj će biti rijedak i loše kvalitete (*жидкий чай*). Prema načinu pripreme čaja može se izvesti zaključak da je imovinsko stanje domaćina loše ili da gost nije dovoljno važan za posluživanje kvalitetnijeg čaja s većom količinom listića. Takav se „rijedak" čaj spominje u istočnoruskoj poslovici *В жидком чае всю родню видать*, „U slabom čaju sva rodbina se vidi".

Жидкий чай, 'slabi čaj' ironično se nazivao i *чай с Кронштадтом* – 'čaj s Kronstadtom'. Naime, u mnogim tvornicama porculana na dnu šalica za čaj prikazivao se neki pejzaž, na primjer panorama utvrde Kronstadt. Ako se kroz čaj crtež mogao vidjeti, čaj se smatrao loše pripremljenim, odnosno pripremljenim s premalom količinom listića (Байбурин i Решетников (ur.), 2004: 580). U rječniku V. Dalja nailazimo na sljedeće značenje: *Такой чай, что сквозь него Кронштадт виден <из Питера>*, „Takav je čaj da se kroz njega vidi Kronstadt (iz Sankt Peterburga)" (ТСЖВЯ, 1909: 1281).

Napitak pripremljen s više listića čaja imao je tamniju boju i intenzivniji okus i miris. Upravo su te navedene karakteristike određivale kvalitetu čaja. Sljedeće poslovice povezuju ispijanje čaja s dobrim društvom: ispijanje čaja s dobrim prijateljem čini napitak boljim i kvalitetnijim. Riječ je o ritualu koji donosi zadovoljstvo i kojim se izražava gostoprimstvo te se ukazuje čast gostu. *Чай крепче, если он с добрым другом разделен*, „Čaj je bolji ako se pije s dobrim prijateljem"; *Коли чаем угощают, значит – уважают*, „Ako ugošćuju čajem znači da poštuju". Nakon popijenog čaja običaj je bio okrenuti šalicu na tanjuriću dajući do znanja da gost ne želi nastaviti ceremoniju (Ермакова, 2014: 22).

Prema ruskoj tradiciji uz čaj se posluživao i šećer čija je količina govorila o socijalnom statusu i financijskim mogućnostima domaćina. Samo se u Sibiru sredinom XIX. stoljeća svake godine iz Kine uvozilo 100 000 pudova (oko 1 640 000 kg) šećera za iznos od 1 200 000 rubalja. Šećer se posluživao u prešanom obliku. Takav su šećer odlamali i posluživali gostima. Bilo je to skupo zadovoljstvo koje su si mogli priuštiti samo imućni građani i seljaci. Govorilo se: *Чай малый не глупый, но без сахару и он дурак*, „Čaj je pametan mali, ali bez šećera je i on glup", *Чай у нас китайский, сахарок хозяйский*, „Čaj imamo kineski, šećer domaći". Nakon ispijanja čaja, ostatak šećera ostavljao se na tanjuriću (Ермакова, 2014: 22).

Sintagma *чай с сахаром* – 'čaj sa šećerom' odnosi se na luksuzni užitak, pa oni koji si to nisu mogli dopustiti, mogli su samo zamišljati da piju čaj sa šećerom. I danas se u Rusiji čaj najčešće pije sa šećerom.

2.1.2. *Karakteristike čaja i kave*

Čaj kao važan i popularan napitak

U poslovici *Хохол ежели сала не поест, то живой не будет, а сибиряк как чаюху не попьёт, то помрёт*, „Ukrajinac ako ne pojede slaninu živ neće ostati, a Sibirac ako ne popije čaj, umrijet će“ uspoređuje se ljubav stanovnika Sibira prema čaju s ljubavi Ukrajinaca prema slanini. Mlijeko i čaj su napici koji se svakodnevno konzumiraju i smatraju se neophodnima pa se u narodu kaže: *Молоко – второй чай*.

O učestalosti upotrebe čaja kojim se posluživalo goste govori i poslovica *Пришёл невзначай, а попал на чай*, „Stigao neočekivano, a došao na čaj“. Ista se poslovica može upotrijebiti i u značenju ʻimati srećeʼ, a može se tumačiti i kao dolazak nezvana gosta. Čaj se ne konzumira samo u svečanim prigodama već i pri radu. Da bi se moglo raditi, neophodno je popiti čaj, usp.: *Чай не пил – какая работа? Тыквы нет – какой обед?*, „Čaj nije pio – kakav posao? Tikve nema – kakav ručak“. Poslovica *Чай не палка, брюхо не бутылка*, „Čaj nije batina, trbuh nije boca“ koristi se kao poziv na čaj. Poslovicom *Чашками постучали, а чаю не видали*, „Čašama lupali, a čaj nisu dobili“ može se izraziti prijevara ili negostoljubivost. Čaj može poslužiti i kao lijek za tugu sa svrhom poboljšanja raspoloženja, usp.: *Выпей чайку – позабудешь (забудешь) тоску*, „Popij čaja – zaboravit ćeš tugu“.

Čaj i kava kao zabranjene namirnice

1635. njemački ljekarnik S. Pauli izdaje medicinski traktat opisujući negativne posljedice čaja. On je smatrao da europska klima ne pogoduje konzumaciji čaja i da čaj ubrzava smrt ljudi osobito onih starijih od četrdeset godina. 1874. u Vilniusu izlazi knjiga A. Vladimirova u kojoj se potvrđuje gornja teza *Чай и вред его для телесного здоровья, умственный и экономический* – „Čaj i njegov loš utjecaj na tjelesno zdravlje, razum i ekonomiju“ (Ермакова, 2014: 21).

Starovjerci, pravoslavni Rusi koji nisu prihvatili reforme patrijarha Nikona iz 1653., čaj su počeli piti tek u XIX. stoljeću, odnosno početkom XX. stoljeća.

N. I. Pirmanova piše da su starovjerci tek početkom XX. stoljeća počeli pripremati čaj u čajniku jer su u samovaru vidjeli đavolju prirodu (Пирманова, 2015). Strane, uvezene namirnice poput krumpira, čaja, duhana i kave smatrane su neprihvatljivima što se vidi u poslovici *Кто пьёт чай, тот спасения не чай*, „Tko pije čaj, tomu nema spasa“. U rukopisnim zbornicima starovjeraca od XVII. do XIX. stoljeća susreće se tekst *Сказание от книги, глаголенья Пандок* u kojem se porijeklo krumpira i duhana povezuje s biljkama koje rastu na grobu bludnica (Лукьянова, 2015).

N. Lukjanova je istraživala zabranjene namirnice u starovjeraca. Ona tvrdi da se prehrambene tradicije i usmena predaja, koje nisu nužno vezane

za Bibliju ili njezine izvore, u suvremenom razdoblju među starovjercima razlikuju ovisno o skupini i njihovu mjestu boravka. Na primjer, među nekim skupinama starovjeraca u Republici Komi[4] postojala je zabrana upotrebe šećera. Godine 1909. pitanje o konzumiranju čaja, kave i krumpira izazvalo je polemiku na *Prvom skupu starovjeraca bespopovaca*. Nakon izrečenih različitih mišljenja o grijehu izazvanom konzumacijom čaja predsjednik zaključuje da je „ispijanje čaja grijeh, ali da nije velik" (Лукьянова, 2015). Većina se spomenutih namirnica u Rusiji pojavila za vrijeme Petra I., a poput starovjeraca ni Pravoslavna Crkva nije ih lako prihvatila.

Kava u sljedećim poslovicama predstavlja napitak koji nije po volji Bogu, čija će konzumacija izazvati božju kaznu, usp. *Кто кофе пьёт, того Бог (гром) убьёт*, „Tko kavu pije, ubit će ga Bog (grom)"; *Кто кофь пьёт, ков на Бога куёт*, „Tko kavu pije, tajne primisli protiv Boga ima". Takav se strogi ton poslovica može objasniti činjenicom da je riječ o poslovicama starovjeraca u čijem životu religija igra vrlo važnu ulogu. Kava se smatrala „đavoljim napitkom", usp.: *Кто пьёт чай, тот спасения не чай*, „Tko pije čaj, tomu nema spasa", *Кофий пить – налагать ков на Христа*, „Kavu piti – tajne primisli protiv Krista imati" (Лукьянова, 2010: 34).

Čaj kao luksuzna namirnica

U sljedećoj se poslovici ispijanje čaja ironično povezuje s aktivnostima koje izazivaju ugodu i ne zahtijevaju napor, to su lov i odmor koji su rezervirani za povlaštenu klasu, usp.: *Живём не тужим – бар не хуже: они на охоту, мы на работу; они спать, а мне работать опять; они выспятся да за чай, а мы цепами качай*, „Živimo, ne žalimo se, – poput gospode: oni u lov, mi na posao; oni na spavanje, a ja opet radim; oni se naspavaju pa piju čaj, a mi njišemo okovima".

Poslovica *Где уж нам, дуракам, чай пить*, „Zar da mi, seljaci, čaj sa šećerom pijemo" izvorno je bila krilatica, riječ je o iskazu Petra Pavloviča Kaverina (1794. – 1855.), oficira i prijatelja A. S. Puškina. Zbog učestale je upotrebe prešla u poslovice, pa je uvrštena u zbornike poslovica. Čaj je bio skup i dostupan samo povlaštenom sloju stanovništva. M. J. Ljermontov spominje tu krilaticu u svom romanu *Герой нашего времени*, „Junak našeg doba" (1840) gdje ju glavni lik Pečorin citira u razgovoru s prijateljem Grušnickim. Ona se obično koristi kao ironično samoponižavanje: mi smo mali, nesposobni, jadni ljudi koji ne mogu bez tuđeg savjeta. Jedna od njezinih varijanti je: *Где уж нам, мужикам, чай с сахаром пить*, „Zar da mi, seljaci, čaj sa šećerom pijemo". J. P. Jermakova u svom članku daje drugo tumačenje krilatice. Prema njoj, ona se odnosi na slučaj kada se ne možemo nadati pozitivnom razvoju događaja (Ермакова, 2014: 22).

[4] Komi je republika smještena na sjeverozapadnom dijelu Ruske Federacije.

U poslovici *Хороший наряд, так и чай варят, худой наряд – так и так сидят* možemo prepoznati semantički ekvivalent poznate poslovice *По одежке встречают, по уму провожают*, „Po odjeći dočekuju, po pameti ispraćuju" čija je hrvatska varijanta *Odjeća ne čini čovjeka*. I ovdje je čaj predstavljen kao vrijedna namirnica koja se poslužuje uglednim i raskošno odjevenim gostima.

S pojavom porculanskih servisa nastojalo se čaj posluživati u luksuznijem i kvalitetnijem posuđu, na taj način on postaje ukusniji, usp.: *В хорошей посуде и чай вкуснее*, „U dobrom posuđu i čaj je ukusniji" (Ермакова, 2014: 23).

U poslovici *Кяхтинский чай да муромский калач – полдничает богач*, „Kjahtinski čaj i muromsku pogaču – jede bogataš" izražena je vrijednost čaja koji su si mogli priuštiti samo imućni ljudi. *Кяхтинский чай* je kineski čaj koji se u Rusiju dovozio kopnom iz Kine preko grada Kjahte. *Муромский калач*, nazvan prema gradu Muromu, vrsta je kruha od bijelog tijesta i specifičnog oblika. Iako postoji od XIV. stoljeća, osobito je bio popularan u XIX. i početkom XX. stoljeća.

2.1.3. *Utjecaj čaja i kave na organizam*

O pozitivnom utjecaju čaja na organizam govore sljedeće poslovice: *С чая (чаю) лиха не бывает*, „Od čaja nema zla"; *Каждая выпитая чашка чая разоряет аптекаря*, „Svaka ispita šalica čaja osiromašuje ljekarnika" (Ермакова, 2014: 21). Na razglednicama i u knjigama namijenjenim običnom puku u XX. se stoljeću sve češće pojavljuju poslovice i paremije u kojima se hvali utjecaj čaja na organizam i pokušava se spriječiti konzumiranje alkoholnih napitaka, usp.: *От чаю пьян не будешь*, „Od čaja se ne može opiti"; *С чая лиха не бывает*, „Od čaja nema zla" (Ермакова, 2014: 23). U istu kategoriju mogli bismo uvrstiti i poslovicu *Чай – хорошее зелье: и брюхо полно, и разум цел*, „Čaj je ljekovit: i trbuh je pun i razum zdrav".

Iako čaj pridonosi zdravlju i daje snagu, poslije ispijanja čaja čovjek postaje slab, usp.: *Чай не пил – какая сила, чай попил – совсем ослаб*, „Čaj nije pio – kakva snaga, čaj popio – sasvim klonuo".

Postoji i nekoliko poslovica u kojima čaj ima negativnu konotaciju, usp.: *По чаям ходить – добру не быть*, „Na čajeve ići – dobru ne vodi". Navedena se poslovica odnosi na česte posjete gostionicama. U nekim je poslovicama izražen i loš utjecaj čaja na zdravlje, usp.: *Где чаи, там и немощи*, „Gdje su čajevi, tamo su i bolesti"; *Где пиры да чаи, там и немочи*, „Gdje su gozbe i čajevi, tamo su i bolesti". Čaj se ponekad veže i uz lošu, siromašnu prehranu, usp.: *Чай да чаёк – жарена (жареная) водичка*, „Čaj na čaj – pržena vodica"; *Живётся в чаю, а ждётся раю*, „Živi se na čaju, a čeka se raj"; *Хлебца купить неначто: с горя чаек попиваем*, „Kruha kupiti nemamo za što: od tuge ispijamo čaj".

2.2. ***Poslovice s* чай *i* кофе**

Slijedi skupina poslovica s obama napicima u svom sastavu. U njoj se odražava jednak odnos prema čaju i kavi kao stranim i nepoželjnim namirnicama, usp.: *Картошка проклята, чай двою проклят, табак да кофе трою*, „Krumpir je proklet, čaj je dvostruko proklet, duhan i kava trostruko"; *Пагуба душевная и телесная: чай, кофе, табак*, „Duševna i tjelesna kob: čaj, kava, duhan"; *Чай, кофе, картофель, табак прокляты на семи вселенских соборах*, „Čaj, kava, krumpir, duhan prokleti su na sedam općecrkvenih sabora"; *Чай проклят на трёх соборах, а кофе на семи*, „Čaj je proklet na tri (crkvena) sabora, a kava na sedam". Uz čaj i kavu zabranjene su uvezene namirnice iz drugih krajeva poput krumpira i duhana.

Čaj i kava smatrali su se luksuznim namirnicama koje nisu svima dostupne, usp.: *Кому чай да кофе, а нам чад да копоть*, „Nekome čaj i kava, a nama dim i čađa".

Konzumiranje čaja ili kave utječe na ponašanje ljudi i njihove osobine. O tome nam govori poslovica prema kojoj su ljubitelji čaja skloni krajnostima i nepromišljenostima, a ljubitelji kave promišljeni i podmukli, usp.: *Кто (Хто) пьёт чай, тот живёт отчаянно, а кто (хто) – коф, тот лукав и ков*, „Tko pije čaj živi rizično, a tko – kavu, taj je lukav i prepreden". U dvjema suvremenim poslovicama čaj se dovodi u odnos s vinom i votkom. Ta se usporedba odnosi na količinu ispijanja napitaka, usp.: *Чай не вино – много не выпьешь*, „Čaj nije vino – puno ga se ne može popiti"; *Чай не водка – много не выпьешь*, „Čaj nije votka – puno ga se ne može popiti". Navedene se poslovice mogu koristiti i kao odbijanje dodatne šalice čaja.

2.3. ***Poslovice s* чай, кофе *i trećim napitkom***

U jednu je poslovicu uključen i treći napitak, ovaj je put riječ o alkoholnom piću. Ona se koristi kao odbijanje ponuđene šalice čaja ili kave, a njezin drugi dio sugerira jutarnje ispijanje votke kako bi se lakše podnio mamurluk, usp.: *Чай, кофей – не по нутру: была бы водка поутру*, „Čaj, kava – nisu za dušu: kada bi barem votka bila za jutro".

3. ***ZAKLJUČAK***

Zaključno možemo izdvojiti karakteristike dvaju napitaka koje smo iščitali iz poslovica i frazema (npr., čaj je omiljen, ali i demonski napitak), navike ispijanja čaja (učestalost konzumacije, način konzumacije), prigode konzumacije čaja (ugošćavanje, okrepa, opuštanje) te posljedice konzumacije (sredstvo za poboljšanje raspoloženja i liječenje tuge).

Osobito je zanimljiva percepcija čaja kao demonskog napitka, kako su ga shvaćali ruski starovjerci koji nisu prihvaćali i konzumirali čaj sve do početka XX. stoljeća. Od luksuzne i zabranjene namirnice čaj je postao omiljen napitak

dostupan svim slojevima društva. Percepcija kave u poslovicama u nekim se elementima (luksuz, zabranjena namirnica) poklapa s percepcijom čaja. Ipak, takvih je poslovica mnogo manje jer kava u ruskoj kulturi nije toliko važna kao čaj koji je postao nacionalni napitak.

Poslovice s bezalkoholnim napicima čajem i kavom specifične su po tome što su se u Rusiji pojavile kasnije (tek u XVII. i XVIII. stoljeću) u odnosu na ostale. Osim toga, čaj i kava imaju sposobnost utjecati na karakter ljudi prema čemu su njegovi ljubitelji okarakterizirani kao velikodušni, a kavopije kao lukavi. Danas je konzumacija kave u porastu, dok čaj ostaje tradicionalan i omiljen napitak.

LITERATURA

HER= Anić V. i dr. (ur.) (2002) *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi Liber.

Heršak, E. i Adžija, M. (2013) *Sveta pića od medovine do čaja*. Zagreb: TIM press.

Ladan, T. (2000) *Riječi: značenje, uporaba, podrijetlo*. Zagreb: ABC naklada.

Nercessian, A. (2012) Boire le thé «à la mode des marchands. U Viellard, S. (ur.) *Revue des études slaves* 83(2–3). Paris: Institut d'Etudes slaves, 871–874. <http://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_2012_num_83_2_8234>. (23. 2. 2018.)

Skok, P. (1971–1974) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Tom. I.–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Байбурин, А. К. i Решетников Н. И. (ur.) (2004) *Полузабытые слова и сочинения. Словарь русской культуры XVIII–XIX вв*. Санкт – Петербург, Москва: Европейский дом, Знак.

Беловинский Л. В. (2004) *Энциклопедический словарь российской жизни и истории XVIII–начало XX в*., Москва: ОЛМА-ПРЕСС.

Запекина, Н. В. i Журавлева Л. А. (2012) Национальные и региональные аспекты развития российской кофейной отрасли. *Мир науки, культуры, образования*, 337-340. <http://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnye-i-regionalnye-aspekty-razvitiya- rossiyskoy-kofeynoy-otrasli>. (3. 7. 2017.)

Ермакова Е. П. (2014) Зарождение и распространение культуры Сибирского чаепития. *Вестник Кемеровского государственного университета* 4 (60), 20–24.

Карякин В. Ф. (2010) Повседневная культура второй половины 19. века. *Аналитика культурологии* (17). <http://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnaya-kultura-vtoroy-poloviny-xix-veka> (7. 9. 2017.).

Коваль, К. С. (2014) Культурные традиции русского чаепития. *Аналитика Культурологии* 1 (28). <http://www.analiculturolog.ru/>. (3. 2. 2018.)

Лукьянова, Н. (2015) Щи да каша – пища наша? Или о пищевых запретах староведов. *Русская вера*. <http://ruvera.ru>. (5. 2. 2018.)

Лукьянова, С. В. (2010) Наименования напитков в народной речи (на материале псковских говоров). *Вестник Псковского государственного педагогического университета им. С.М. Кирова*, 33–36.

Лю, Ц. (2009) Чайная торговля между Китаем и Россией. *Теория и практика общественного развития*, 63–75. <https://cyberleninka.ru/article/n/chaynaya-torgovlya-mezhdu-kitaem-i-rossiey>. (4. 1. 2017.)

Мицук, Т. И. (2013) История согласования по роду существительного „кофе" в XIX.–XX. вв. *Lingua mobilis* 5 (44), 109–124. <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-soglasovaniyapo-rodu-suschestvitelnogo-kofe-v-xix-xx-vv>. (7. 2. 2018.)

Мокиенко, В. М. i Никитина, Т. Г. (2008) *Большой словарь русских народных сравнений*. Москва: О ЛМА Медиа Групп.

Пирманова, Н. И. (2015) Культура уральских (яицких) казаков-старообрядцев сквозь призму языка (на материале уральских говоров). *Современные проблемы науки и образования* 1 (1).

<http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19487> (3. 5. 2016.)

Похлебкин, В. В. (1995) *Чай и водка в истории России*. Красноярск, Новосибирск : Красноярское книшное издательство, Новосибирское книшное издательство.

ТСЖВЯ = **Даль, В.** И. (1909) *Толковый словарь живого великорусскаго языка Владимира Даля*, Том. 4, С.– Петербург. Москва: Тип. Товарищества М.О. Вольф.

Яркадьева Т. Г. и др., (2005) *Словарь русских историзмов.* Москва: Высшая школа.

TEA AND *COFFEE* IN RUSSIAN PROVERBS

This article investigates the perception of such beverages as tea (чай) and coffee (кофе) in Russian proverbs. Tea and coffee appeared in the 17th century in Russia. They were consumed mostly in Russian aristocratic and bourgeois circles. The research includes the following components: the history of tea and coffee consumption in Russia and a semantic analysis of proverbs containing one or several beverages. The most important source that we have used for collecting a corpus of proverbs is *The Great Dictionary of Russian proverbs* by Mokienko V.A., Nikitina T.J. and Nikolaeva J.P. that contains 70000 proverbs.

Keywords: *Russian language, proverbs, idioms, culture, tradition, beverages, tea, coffee, old believers*